

Egyetemi füzetek 45

A dialógus formái a magyar régiségben

A dialógus formái a magyar régiségben

**Szerkesztette
Farmati Anna
Gábor Csilla**

EGYETEMI MŰHELY KIADÓ
Bolyai Társaság – Kolozsvár
2021

A kiadvány megjelenését a Magyar Tudományos Akadémia támogatta.

© Szerzők; Bolyai Társaság

Kiadja az Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár

Felelős kiadó: Rancz Mónika

Korrektúra: Szabó Beáta

Számítógépes tördelés: Metaforma Kft., Kolozsvár

Borítóterv: Makkai Bence

Nyomdai munkálatok: GPO Graphics, Kolozsvár

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

A dialógus formái a magyar régiségben / szerkesztette: Farmati Anna,

Gábor Csilla. - Cluj-Napoca : Egyetemi Műhely Kiadó, 2021

ISBN 978-606-8886-43-5

I. Farmati, Anna (ed.)

II. Gábor, Csilla (ed.)

2

Egyetemi Műhely Kiadó

Bolyai Társaság – Kolozsvár

Igazgató: Veress Károly

Felelős kiadó: Rancz Mónika

400604 Cluj-Napoca

B-dul 21 Decembrie 1989 nr. 116

Tel.: 0264-591582

E-mail: egyetemimuhely@gmail.com

<https://www.bolyait.ro/egyetemi-muhely-kiado/>

Szerelmes, bujdosó és futosó elmék: belső lelki párbeszéd vagy önmegszólító vers?

A test és a lélek, a szív és az elme kora újkori költészetbeli megjelenítése igen sokszínű, az antikvitás és a kereszténység szövegvilágából egyaránt táplálkozik. Ezek közül azokban válogatok, melyek az egyszeri szóképen, megszólításon vagy felkiáltáson túlmutatnak, s a verset szervező tényezővé, szerkezeti elemmé emelkednek. Az említett fogalmak szembeállításuk ilyenkor gyakran megszemélyesítések segítségével történik, rejtett vagy tényleges dialógust hozva létre a szövegben. A dialogicitás és a belső lelki párbeszéd mint forma vizsgálata arra is alkalmat kínál, hogy a Németh G. Béla bevezette *önmegszólító verstípus* fogalmának érvényességét a régiség költészetére újraértékeljem.

Háttér

Mivel jelen elemzés nem az elme, lélek, test és szív megjelenítésére, művelődéstörténeti jellegzetességeire, hanem inkább az ezek megjelenésekor működésbe lépő versszerkezeti, retorikai megoldásokra fókuszál, csak röviden utalnék az előbbiekre. Az elmúlt évtizedek érzelmetörténettel, valamint affektuselmélettel foglalkozó szakirodalma az érzelmeket történeti jelenségekként vizsgálja.¹ A kora újkori magyar irodalom ilyen megközelítésű elemzését adja Laczházi Gyula könyve, mely az előzményeket is áttekinti Hippokratésztól Descartes-ig.²

Bár nem csak a belső lelki párbeszéd, rejtett dialógusok sajátja, érdemes kiemelni azt az érzelmetörténeti megközelítésben is jelentőséggel bíró megállapítást, mely a patetikus retorikai figurák kora újkori fellendülésére mutat rá. A szóbeli retorika visszaszorulásával, a nyomtatás, s így az olvasás elterjedésével az említett érzelmeltő retorikai figurák, például az interrogatio vagy az alább vizsgált versekre kivétel nélkül jellemző exclamatio kerülnek

¹ Lásd például az alábbi összefoglaló munkákat: KARANT-NUNN Susan C., *The Reformation of feeling: Shaping the religious emotions in early modern Germany*, New York–Oxford, Oxford University Press, 2010; *Early Modern Emotions: An Introduction*, ed. BROOMHALL Susan, London–New York, Routledge, 2017.

² LACZHÁZI Gyula, *Hősi szenvedélyek: a heroizmus és a szenvedélyek megjelenítése a XVII. századi magyar epikus költészetben*, Budapest, ELTE BTK Régi Magyar Irodalom Tanszék, 2009.

előtérbe.³ Németh G. Béla az általa körvonalmazott s *önmegszólító*ként elkeresztelt modern verstípus fő jellemzőiként is éppen ezen érzelem- és figyelemfelkeltő figurákat, illetve a személyességet, líraiságot nevezi meg. De hogyan is kapcsolódik ez a verstípus a kora újkor költészetéhez?

Németh G. nevezetes tanulmányában így fogalmaz: „ez a verstípus, ez az attitűdfajta nálunk a kései József Attila korában és költészetében éri el eddigi legjobb teljességét”.⁴ A szerző alapvetően a modernség egy jellemző verstípusát kívánta bemutatni, melynek jellegzetességeit ezen szövegcsoporthoz sajátosságainak megfelelően alakította ki. Az önmegszólító verstípus meghatározásakor József Attila költészetén tett megfigyelései dominálnak. A tanulmány azonban egyúttal e verstípus vagy attitűdfajta (ez utóbbit nem fejt ki) fejlődéstörténetéhez is kíván vázlatot adni, egy-egy példán keresztül. Mint fejlődéstörténettel bíró jelenség, korai, még „kialakulatlan” megmutakozásaira is hoz példákat Németh G., így vonódik be az elemzésbe legkorábbiaként Balassi Bálint 64. verse. Az önmegszólító verstípus modern lírából elvont jellemzői néhol nehezen illeszthetők a modernség előtti időszak költészetére. A versek vizsgálatakor elsőként a háttérben álló válsággal és az ehhez kapcsolódó számvetéssel foglalkozik. Ám Balassi 64. versének értelmezésekor magára a versszövegre nem, csak életrajzi adatokra, valamint a 66. versből vett idézetre hivatkozik.

A szerep és annak ártértékelése alegység nem tartalmaz irodalmi példákat, de mivel Németh G. maga is a 20. századi filozófiai és pszichológiai iskolákhoz köti ennek meghatározását, a megelőző korok költészetére ezt nem is alkalmazhatjuk. A „költői szereppel való szembenézés, számvetés”, illetve az ezen szerephez viszonyuló intellektus, mely „mintegy tárgyiasítva, elvonatkoztatva, szemléli a személyiséget, mintegy kívülről és felülről”, a 64. versre nem állja meg a helyét – ahogy a korszak más verseire sem. Az elme, a lélek, a test és a szív különválasztása, esetleges dialogicitása ugyanis sokkal inkább a Bibliára, kivált a zsoltárookra, illetve a ráépülő szövegvilágra vezethető vissza, az egzisztencialista filozófia szempontjai itt félrevezetők. Noha erre Németh G. is utal, mégis bevonja elemzésébe a következő megjegyzéssel: az „emberi létnek új átélése [...] Balassinál vallásos tudata, érzülete, világképe következtében [...] még nincs jelen, illetőleg csak nagyon kezdetlegesen és közvetetten, tudattalanul van jelen. Faludinál azonban kétségtelen

³ Lásd *Uo.*, 67–69; Az érzelmek retorikai szerepéről a prédikációs, ill. polemikus irodalomban: KECSKEMÉTI Gábor, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, Budapest, Universitas, 1998 (*Historia litteraria*, 5), 37–54.

⁴ NÉMETH G. Béla, *Az önmegszólító verstípusról: Különös tekintettel József Attilára*, Irodalomtörténeti Közlemények, 70 (1966/5/6.), 546–571, 546.

a jelenléte; csakhogy ösztönös inkább, mint tudatos és tudatosan személyes.”⁵ Nem kísérelve megfejteni, a tudattalan és ösztönös jelenlét mit takarhat, az alábbiakban Balassi és Wathay verseinek elemzése során inkább azon retorikai-poétikai jellemzőiket emelem ki, melyeket a vizsgált költeményekben is anakronizmus nélkül felfedezhetünk, ekképpen hasznosítva Németh G. Béla értékes megfigyeléseit.

Hit

Balassi 64. és Wathay VII. éneke számos szerkezeti hasonlósággal bír. A megfogalmazásukban is közel álló patetikus verskezdetek⁶ célja a lélek megszólítása, s egyúttal kérdőre vonása: „mit gyötresz?”⁷ „miért így siránkzol? [...] ennyit búslakodol?”⁸ Az ezt követő kifejtés mindkét versben előbb a felütésben megfogalmazott kérdéseket bontja ki, majd példákkal argumentál igaza mellett. Balassi Sámson és Dalila, illetve a rabszolgaságból felemelt felesége vádjai miatt halálra ítélt Fulvius történetét hozza példaként, Wathay Jób átkozódását és Szent Péter Krisztus-megtagadását hozza mentségére, majd Dávidot, Manassest, Jónást említi. A 64. énekben a kifejtés a háládatlanság bűnével és büntetésével, a lélek bátorításával folytatódik. A VII. énekben ezt tízstrófás isteni dicséret váltja fel: a létezés, az érzékelés, a körülvevő világ magasztalása.

Az utolsó strófák mind Balassinál, mind Wathaynál a lélek újbóli megszólításával indulnak, melyet a kifejtés azon konklúziója ágyaz meg, hogy a léleknek nem feladata ítélkezni arról, ami felett bánkodik, zúgolódik. Balassinál:

„... De a háládatlanság szörnyű vétkére
Maga visel gondot megbüntetésére.
Azért bízd öreá bosszúd megtorlását,
Higgyed, megmutatja rajta is ostorát,...”

⁵ *Uo.*, 551.

⁶ Bár nem annyira szembeszökő módon, mint az *Oh, te én bolond elmém...* esetében, valószínűleg itt is Balassi-allúzióval van dolgunk (vö. *Ó én bolond eszem...*). Az is igaz azonban, hogy az itt összehasonlított két vers számos további hasonlóságot mutat, ellentétben Balassi 8. és Wathay alább részletesebben is elemzett XV. énekével.

⁷ A 64. verset az alábbi kiadásból idézem: Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0, szerk. HORVÁTH Iván, TÓTH Tünde, VADAI István, Gépeskönyv, 1998, 2003 (Hálózati kritikai kiadássorozat) <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir0246.htm>.

⁸ A VII. és a XV. ének itt és az alábbiakban az 1976-os kiadásból idézem: *Wathay Ferenc énekes könyve*, szerk. NAGY Lajos, BELIA György, Budapest, Magyar Helikon, 1976, 43–45; 94–96.

Wathay a vers eleji érveihez visszatérve, lelke feltámadásába vetett hitét erősíti meg:

„Vallom azért ütöt oly kegyes Istennek
Megtérő bűnőshöz s irgalmas szívőnek,
Rúlam is eltörli sokságát bűnömnek.
[...]
És noha ez testben, igaz, majd megrothadok,
De ítélet napján ismét feltámadok,
S véled, oh, én lölköm, nézd, miként vigadok.”

A VII. ének záró strófája a lélek felszólítása arra, hogy bánkódás helyett vigadjon, Istenhez imádkozzon, neki hálát adjon. Balassi 64. énekében a kolofont megelőző strófa tölti be ezt a szerepet: „Ébredj fel azért már keserves sok bűnből” – inti lelkét, hogy hagyjon fel a szidalmazással, a bosszúállás gondolatával. A vers kolofonja azonban mintha azt mutatná, nem egészen fogadott szót, hiszen ennek tanulsága: „senki ne higgyen soha szerelmének”, mert az nemcsak aszú ághoz hasonlóan ingatag, de ráadásul szándékosan, másokkal versengve keseríti meg udvarlóit életét.

De vajon tekinthetjük-e Balassi 64. versét Wathay VII. énekének közvetlen előképeként? Az incipit és a szerkezeti hasonlóságok biztatnak erre. Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a beszélő önmaga lelkének meg-, majd felszólítása, a belső párbeszédek, lelki viaskodások felszínre hozása a zsoltárok jellemzője is. A fent elemzett versekhez különösen a 42. zsoltár áll közel, melynek parafrázisát Balassitól is ismerjük (*Mint a szomjú szarvas...*). Ez a zsoltár ugyan nem egészében a lélekhez mint egyes szám második személyűhöz szól, de keretként ismétlődik benne a fenti verseket is keretező meg- és felszólítás: „Miért csüggedsz el lelkem és nyughatatlankodol bennem? Bizzál Istenben...”⁹ A zsoltár 10–11. versének zaklatottságát („Miért felejtkeztél el rólam?”, „Hol van a te Istened?”) idézi Wathay VII. énekének 7–9. strófája, mely a hitében megingott szenteket hozza példának maga mentésére:

„Azt kérdem sőt tőled: Az az szent melyik volt,
Ki az késértetben hogy ha mikoron volt,
Meg nem tántorult, avagy bűn nekül volt?

⁹ Itt és az alábbiakban a zsoltárszöveget a könnyezés kedvéért Károli Gáspár bibliafordításának weben elérhető kiadásából hivatkozom. KÁROLI Gáspár, *Szent Biblia: Azaz Istennek Ő és Új Testamentomában foglaltatott egész Szent Írás*, Budapest, Arcanum–MEK, 1995, <http://mek.oszk.hu/00100/00161/html/o/zsolt/>.

Szent Jób de az kínban nem zúgolódék-e,
Születése napját nem megátkozá-e?
Szent Péter Krisztust nem megtagadá-e?
Dávidot, Manassest, Jónást nem számlálom...”

Balassi a 42. zsoltár parafrázisában megcseréli a zsoltárversek sorrendjét: a szomjú szarvas hasonlat kifejtését rögtön az ellenségek csúfolódása követi: „Mondd: te számkivetett, nyavalyás megomlott, / Amaz reményletted Istened most holott?”¹⁰ Majd a hetedik strófában szólítja meg először lelkét: „De te, mindazáltal szomjú lelkem ne félj”. Követve a zsoltár szövegét, ezt az utolsó strófában megismétli: „No azért elbágyadt lelkem te ne búsulj”, melyet a csúfolódókra fenyegetően visszautaló strófa előz meg: „Mondok: Csak ne kérdjék, hogy hol én Istenem”. A 42,6 megszólítása és a 7–10. zsoltárversek átköltése közé Balassi két dicsérő, vigasztaló strófát illeszt be, melyhez hasonlót, bár sokkal terjedelmesebben, Wathay VII. énekében is felfedezhetünk.

„Mert még megtéríti régi szerencsédet,
Kiben virágoztat jókkal úgy tégedet,
Tél után tavasszal mint a szép kerteket,
Megáldja fejedet,
Kiért mondasz te is neki dicséretet,
Mint egy fülemüle sok szép énekeket,
Ámbár szenvedjek hát érte mindeneket,
Nyeljek bűt és mérget.”

Balassi 64. és Wathay VII. versének összevetéséből tehát az látszik, hogy a 42. zsoltárt is parafrazeáló Balassi a 64. versében a parafrázisban használt struktúrát mintegy szerelmi tematikával töltötte fel,¹¹ Wathay ezzel szemben a hagyományos formához és tartalomhoz ragaszkodott, mellyel belső viaskodását kívánta megjeleníteni. A két vers szerkezeti hasonlóságai (kiegészítve Balassi zsoltárparafrázisával) azonban arra engednek következtetni, hogy Wathay a rövid lírai költemények felépítésében, dispositiójában is követi elődjét.

Ha azonban a retorikai struktúra felől közelítünk, meg kell említeni Varjas Béla *három pillér* fogalmát is, melyet Balassi *Katonaénekének* elemzésekor

¹⁰ Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0, i. m., <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir0992.htm>.

¹¹ A liturgikus-paraliturgikus költészet Balassinál tetten érhető profanizálásának más példáit hozzá: KÖSZEGHY Péter, *Balassi Bálint (1554–1594)*, Pozsony, Kalligram, 2009, 110–115.

vezetett be. A három pillér ezek szerint: 1) „expoziáció: elragadtatott felkiáltás és kérdés”, 2) summázat: Az jó hírért névért ..., 3) áldás kérése, búcsúfohász. Az ezek közötti versszakok a kifejtést, a vitézi élet jó és rossz oldalait mutatják be.¹² Varjas megfigyelése szerint Balassi már igen korán elkezdte a „*Katonaének* alapstruktúráját” használni, s ennek első példáit éppen az istenes énekekben véli felfedezni – többek között a fent említett 42. zsoltár parafrázisát. Érdemes tehát a voltaképpen egybevágó megfigyelések következtetését fordított (időrendi) sorrendben levonni: a Balassi verseiben megfigyelt hárompillérű szerkezetet vagy ezen szerkezeti elemeket a zsoltárok, kortárs zsoltárparafrázisok, illetve az ezekből merítő vallásos énekek felépítésével lenne előremutató összehasonlítani.

Bár a hárompillérű szerkezet létezését, jellemzőit néhány évvel később Csanda Sándor erősen és számos ponton joggal vitatta,¹³ arra mindenesetre már Varjas Béla is ráirányította a figyelmet, hogy vallásos és szerelmi témájú verseire hasonló retorikai szerkezetet használ Balassi.¹⁴

Szerelem

Wathay Ferenc *Énekeskönyvét* – mely egyetlen ismert forrása költészetének – minden jel szerint rabságában alkotta meg, s az tematikájában és kompozíciójában egyaránt ezen életeseményhez kapcsolódik. Így nem meglepő, ha Balassi istenes és vitézi költészetével szemben szerelmi költészetével nem leljük a rokonságot – még akkor sem, ha Wathay azt is ismerte. A megénekelt eseményekhez s a kötet egészére jellemző zsoltáros hangvételhez sem illene a szerelmi tematika, melyet értő olvasói számon kértek rajta: „»Wathay ugyanazzal a populáris énekkultúrával rendelkezik, amellyel Balassi is, csak hogy Balassi ezen felül az udvari szerelem kifinomult műveltségével is bír, ami Wathayból viszont teljességgel hiányzik.« [Ács Pál, 1979, 175.] Szerelemről szólván Wathay megemlíti verseiben feleségét. Maga az a tény, hogy a versekben megemlített »társ« a szerző felesége, kizárja, hogy

¹² VARIAS Béla, *Balassi és a hárompillérű verskompozíció*, Irodalomtörténeti Közlemények, 74 (1970), 479–491, 480.

¹³ CSANDA Sándor, *Balassi vers-, strofa-, képszerkezetei és ciklusai*, Irodalmi Szemle, 1973/4, 323–334. A Csanda által kínált alternatívák az ún. haladványos, valamint a szkémára épülő szerkezet.

¹⁴ VARIAS, *Balassi és a hárompillérű verskompozíció*, i. m., 481; Az Ó én bolond eszem... retorikai szerkezetére Eckhardt Sándor is kitér: ECKHARDT Sándor, *Balassi-tanulmányok*, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1972, 171. A feltárt versszerkezetekről összefoglalást ad: HARGITTAY Emil, *A Balassi-kutatás új eredményeinek alkalmazása a verselemzésekben*, Irodalmi Szemle, 1994/7–8, 89–98, 92.

e versekben udvari-hűbéri szerelmi költészetről legyen szó. Wathay ha néha feleségét említi: vagy kesereg a távollét miatt, vagy abban bíz, hogy hű neje minden követ megmozgat a kiszabadításáért.”¹⁵

Wathay mindezek ellenére írt szerelmes verset, csak éppen nem azon költői eszközökkel, mint Balassi. *Oh, te én bolond elmém...* kezdetű énekének a kötet legtöbb versétől eltérően nem a hitbéli megingás vagy az isteni dicséret áll a középpontjában, hanem a szerelmestől való fájdalmas távollét. Csakugyan nem udvari líra ez, s nemcsak amiatt, hogy a társáról szól az úrnője helyett, hanem mert a szerelmes sem jeleníti meg magát szolgaként vagy rabként. Pontosabban rabként nagyon is megjeleníti, de ez a metafora és vershelyzet a kompozíció egészében más értelemmel bír. Balassi *Ó, én bolond eszem...* incipitű verséhez hasonlóan a megszólított sem maga a kedves, hanem az, amelyben zavart okozott: az elme.

A XV. ének tehát az elme megszólításával kezdődik, melyet helytelenített viselkedésének leírása követ. Az elme száguldozásának képei az egész költeményt áthatják: hol cikázó villámhoz hasonlítja, hol száguldó leopárdnál gyorsabbnak mondja elméjét a költő. A futás, jargálás, a nyughatatlanság képei szinte minden versszakban megjelennek, ezáltal téve igazán mozgalmassá és zaklatottá a költeményt. Akárcsak az olvasó, a lírai elbeszélő sem érti a vers elején tartva, mi az oka e hiábavalóságnak: „Nem tudom annak hasznát, miért magad így fárasztod, [...] Mert távul valókat igazán nem láthatod.” De rögtön megkapjuk a választ a kérdésünkre: „Tudom, ki tanácsából ezeket cselekeded, / Amaz nyughatatlan szívem ebből míveled”. A helyzet értelmetlenségét tovább fokozza, hogy akármilyen látottakkal és hallottakkal is tér vissza az elme, csak a szív még nagyobb keserűségét okozza, továbbra sem hagyva nyugtot az elmének. A 8. strófában pontos magyarázatot kapunk arra, hogy az elme nem megfelelő, feddést érdemlő működéséért mely állat, lélekrész a felelős, a 9.-ben pedig arra, hogy ezt mi okozza: a már negyedik strófában is említett árva „félgyászban”, azaz felesége.

„Nyughatatlan állattul, elmém, te hordoztatol,
Ha az én szívemnek tanácsátul bíratol,
Féltlek fáradságért végre szidogattatol.
Kárvallott állat – hidd – az, és addig nem nyughatik,
Mígnem eltévesztett társa tüle láttatik,
Vagy az föld gyomrában, meghalván, temettetik.”

¹⁵ TÓTH Csilla, *A Wathay-énekeskönyv = Wathay Ferenc összes műve: hálózati kritikai kiadás*, szerk. TÓTH Tünde, TÓTH Csilla, Budapest–Zalaegerszeg, Gépeskönyv, 1999, <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/wathay/utoszo.htm>.

A következő strófákban a beszélő elmagyarázza elméjének, mi okozza a szíve bánatát, mi indokolja viselkedését: igen megértően meséli mindezt, megjegyezve, hogy ő maga is szenved ettől, panaszkodni szeretne rá, de nincs kinek. A kör bezárul, a helyzet reménytelennek látszik: szenvedését hitvesétől való távolléte okozza, de elméjének megzabolázását is tőle teszi függővé. A 13. strófától folytatódik az elme száguldásának leírása, mely szinte az örületig fokozódik: „hidd, én megbolondulok [...] Ha elmém sem volna, olyat níha gondolok.”

Az elbeszélő végül belátva, hogy elméje inkább szívével „atyafias”, nem a helyben maradásra szólítja fel utoljára, hanem egy üzenet továbbítására kéri: „mondd meg, ne bánkódjék, mert Isten visz még haza”. A vers záró strófája sem saját megmeneküléséért fohászkodik hitveséhez vagy éppen Istenhez. Megnyugvást számára hívó lelke adja, mely biztosítja Isten könyörülete felől: elméjét, szívét pedig annak tudata nyugtatja meg, hogy köszöntése célba ért másik lelkénél, hitvesénél. Hasonló helyzettel találkozunk Balassi kilencedik énekében, azzal a különbséggel, hogy itt a nyughatatlan elme a forgandó szerencsével közösen okozza a szívnek a gyötrelmeket. Az eredmény azonban ugyanaz: észvesztés.

„Ó, te csalárd világ, nyughatatlan elme,
Forgandó szerelem, változó szerencse,
Mire most szívemben
Új gyötrelmet hozál eszem vesztésére?”¹⁶

Bár a XV. ének a VII.-hez hasonlóan azon retorikai alaphelyzetből indul ki, hogy az elmét, illetve a lelket meggyőzze viselkedésének helytelenségéről, míg a VII.-ben a megszólítást terjedelmesebb argumentáció és dicséretnek követik, addig a XV. ének valójában elszakad ettől. A megszólítást követően a vers egészét az elmével való vitatkozás s az elme viselkedésének megértése, a lélekreszek küzdelmének leírása uralja. A záró strófák sem térnek vissza a kerethez: nem szólítja fel sokadjára valamely nyomatékkal, levont tanulsággal elméjét a helyben maradásra, hanem megértően visszaküldi kedveséhez, hogy vigye köszöntését. A +1 soros utolsó strófa pedig éppen ezt az üzenetet tartalmazza.

Egészen másképp fest ez a vershelyzet közel egy évszázaddal később a szintén „börtönköltészetről” ismert Kohárynál. Az *Elmének nincs nyugta...* című versének beszélője is nyughatatlan elméjének áldozata, csak éppen kevésbé

¹⁶ Balassi Bálint összes verse, hálózati kritikai kiadás, v1.0 és v2.0, i. m., <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/ir1133.htm>.

elszenvedő módon. Koháry érvelése szerint ugyanis az elme sétálása-sétaltatása kifejezetten üdvös tevékenység, mert az „Elme henyélése s-túnya heverése ördögnek párnája” – ez az alaphelyzet köszön vissza Koháry *Vasban vert rabnak bus elmével, fáradva versekben vett sétálása* című 408 strófás katalógusversében is.

A *Munkács*-kötetben található rövidebb lírai költeményben azonban az elme feladata a családtagok felkeresése, vigasztalása. Útja is békésebb, hányattatásoktól mentes, Koháry költészetére jellemző lassú hömpölygéssel látogatja végig a rokonokat.

„Szerelmes anyámnál, Balassi Juditnál tülem elmentében,
Akarom, hogy szálljon, s ottan udvaroljon legis legelsőben,
Gyámoltalan sorsom, légyen koplalásom feledékenségben.
Rabságom súlyárul s lábaim vasárul sem kell semmit szólni,
[...]
Úgy hiszem, tudhatja, s fel is találhatja, hol van Makovica,
János rab öcsémet, érzi ott ügyemet, szómmal vidámítsa,
Légyen reménségben s friss jó egészségben, Isten szabadítsa!”¹⁷

Wathaynál a test rabsága az elme megbízhatatlanságát, zabolázatlanságát vonja maga után, Kohárynál a költészetében tökéletesre fejlesztett és kiüresített sztoicizmus kellemes és egyhangú sétákra bocsátja az elmét. A világi hívságok megvetése ugyan Wathaynál is megjelenik,¹⁸ az inkább a biblikus szövegvilágból táplálkozik.

Mint A. Molnár Ferenc felhívta rá a figyelmet, az elme tétova bujdosása már a Székelyudvarhelyi kódexben is feltűnik mint a hét halálos bűn közül a hetedik, a restség lánya.

„Hatodik lánya, az elmének tétova való búdosása. Ez kedég az, mikor az ember az belső és lelki örömdetességtől megpusztulván és elhagyattatván és megfosztatván, nincsen miben lelkében gyönyörködni. És annak okáért

¹⁷ Rozsnyai Dávid, Koháry István, Petrőczy Kata Szidónia és Kőszeghy Pál versei, szerk. S. SARDI Margit, KOMLOVSZKI Tibor, Budapest, Balassi, 2000 (Régi Magyar Költők Tára: XVII. század, 16).

¹⁸ A *Szinán és Ibrahim* históriában például a tatárok kegyetlensége mint isteni büntetés jelenik meg, többek között a világi hívságokért. Ennek okán Wathay egyebek mellett 17 strófán keresztül inti az asszonyokat és ifjakat a cifra öltözékek, kivált az „olasz forma” mellőzésére. „Elhagyjatok, kérlek, némely olasz formát, / Kiváltképp amaz hosszú farkú szoknyát”. De kiemelt szerepet kap már az *Énekeskönyv* előszavában is a gondolat: „Mivel az hatalmas Isten [...] úgy végezte, hogy ez földi életben az ő hívei nyomorúság- és háborúságszenvedés nélkül ne legyenek, [...] hogy megismerjék ez világnak hiúságát, mulandóságát és minden hamisságát, és azt megutálván [...] alázatosságot tanuljanak”. *Wathay Ferenc énekes könyve, i. m., 9; 63–64.*

az ő lelke búdosik az külső és az alkalmatlan dolgokra, azokban keresvén vigasztalást és nyugodalmat, de veszedelmes, mert nem bizony vigaság, és nem tökéletes nyugalom az olyan, holott az lélek szomorú és az elme nyughatatlan és veszedelmes.” (219–220.)¹⁹

A. Molnár így arra következtet, hogy a *bujdosó elme, lélek* a 16. században állandósult kifejezéseknek számítanak, s mint ilyen szerepelnek Balassinál is. A ténylegesen vagy képletesen börtönben sínylődő test s az elvágódó, bujdosó elme, szív képe ugyanakkor szorosan összefügg a bujdosóénekek metaforikájával is, így például Balassi már említett 65. és 66. éneke szintén ihlető forrása lehetett Wathay, illetve Koháry verseinek.²⁰

*

A Németh G. Béla bevezette önmegszólító verstípus ugyan elsősorban a modernség költészetében értelmezhető, Kovács Sándor Ivánnal egyetértve a régiség kutatóit is inspirálhatja.²¹ A Németh G. által felvonultatott jellemzők egy részének együttes jelenléte a régiség egyes versein is megfigyelhető: a patetikus figurák, mint az exclamatio, az aposztrophe használata, a didaxis, a felszólítás megléte, a dialogikusság és annak egyoldalúsága mind jellegzetes tulajdonságai a fent elemzett verseknek. De érdemes-e ezeket együttesen, verstípusként, attitűdként vagy más irodalomelméleti kategóriaként vizsgálni? A Németh G. Béla által szintén felvetett, de már jellegében is inkább a modernségre alkalmazható (ha alkalmazható) jelenségek, mint a szerep vagy lét átértékelése, illetve maga az önmegszólítás, mely egy önmagával azonos, immanens ént feltételez, nem használhatók erőszak nélkül a fent elemzett versekre. Ha az önmegszólítás nem is a legjobb kifejezés erre, a belső lelki párbeszéd vagy lelki beszélgetés valóban sajátja e verseknek – ennek

¹⁹ Idézi A. MOLNÁR Ferenc, *Balassi Bálint formuláiról*, Hungarologische Beiträge, 2004/15, 69, 74.

²⁰ Jól mutatja ezt például Wathay *Ázsiának földje...* incipitű éneke. Lásd a versről részletesen: CSÖRSZ Rumen István, „*Eluntalak nézni, Európából szömlélni*”: Wathay Ferenc: *Ázsiának földje...* = „...hogy legyen a víznek lefolyása...”: Köszöntő kötet Szilágyi N. Sándor tiszteletére, szerk. BENŐ Attila, FAZAKAS Emese, KÁDÁR Edit, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület (EME), 2013, 1–9.

²¹ „Németh G. Béla verselemzéseivel együtt, amelyek közül az *Adj már csendességet* kiemelése és magyarázata vagy *Az önmegszólító verstípusról* írt magisztrális tanulmánya a régiség kutatóját is ösztönzően segíti. Hogy Zrínyi *Feszület*-himnuszának indító alaphelyzetében az önmegszólító verstípus meghatározó jellege jut kifejezésre: a megszólított és a megszólító a költő – ezt kimondani csak az ő tanulmánya után lehetett.” KOVÁCS Sándor Iván, *Németh G. Béla, „Válogatott bibliográfiája” elé*, Irodalomtörténet, 26 (1995), 166–168, 166–167.

személyessége és líraisága pedig csakugyan a fent említett figurákat és retorikai formákat vonzza magához.

Wathay Ferenc Balassi-imitációját illetően fontos konklúzió, hogy az az udvari szerelmi lírára ugyan valóban nem terjed ki, a XV. ének elemzésének tükrében azonban kijelenthető, hogy egy ettől eltérő, szelidebb, a vallásos énekek és a misszilisek szövegvilágához közelebb álló szerelmi líra az ő *Énekeskönyvében* is megtalálható.